

Соколёнок

3/2020

май – июнь

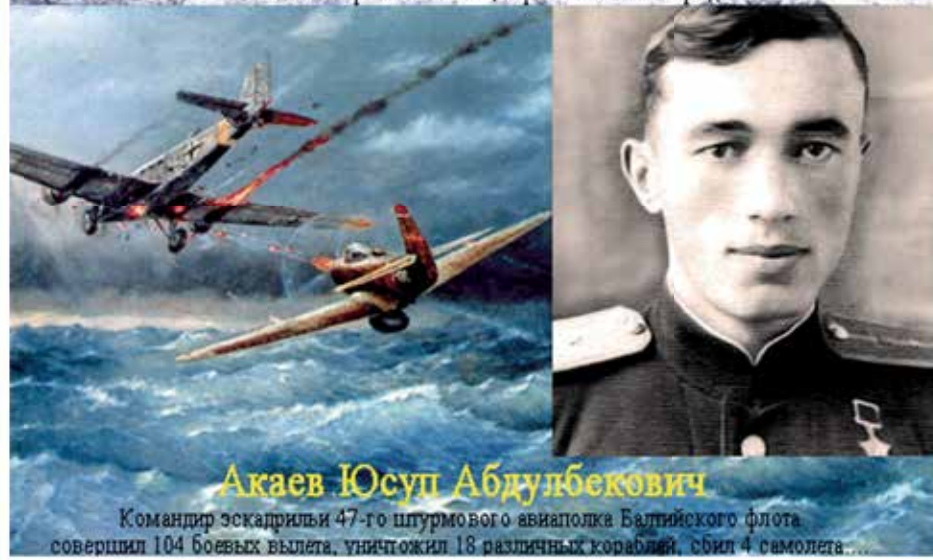
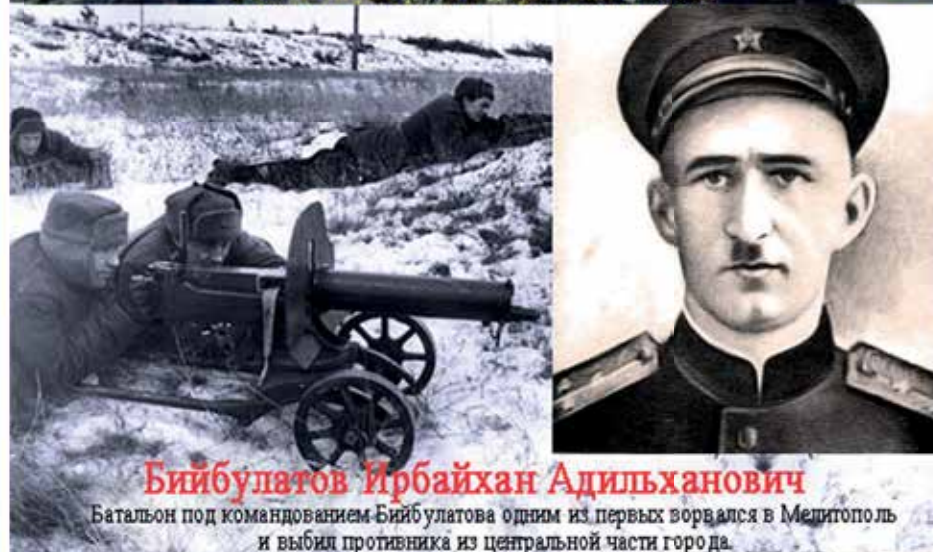
Къарчыгъа

РЕСПУБЛИКАНЫ ЯШЛАР УЧУН ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЖУРНАЛЫ

Уллу Ватан даву Угитлери

*Россияны Игити, Рейхстаггъа байракъ къакъгъан
Абдулгъаким Исмайыловну эсделигине.*

Савбол эте туруп Чагъар -отаргъа,
Ахшамгъы гюн гетип бара батаргъа.
Тек батыр бар, гюн батса да, батмажакъ,
Сыйлы аты бир де ерде ятмажакъ.

Рейхстаггъа байракъ къагъып къайтса да,
Макътавлардан оьктем болмай, хохаймай.
Игитликни юлдузун ол такъса да,
Яшав этди сав - саламат адамдай.

Оьтюп чыгъып нече - нече эллерден
Ябушувда ёлдашлагъа ругъ берген.
Гётермеге болмас эди пиллер де
Авур юкню ол батырым гётерген.

Къарт болса да, яшны йимик иржайып,
Ол батырым нарат бойлу, нарт сойлу.
Халкъ арада сый къазанып ажайып,
Оьзю оьлсе де, оьлмес йимик ат къойду.

Гете бар зат, адамлар да, йыллар да,
Гъеч зат ёкъдур гери къайтма болажакъ.
Тек бар, гетмей, ону йимик эрлер бар,
Халкъны эсинде даимангъа къалажакъ.

Макътавланы чыгъып лап тёрюне,
Гетди батыр даим эсде къалмагъа,
Уллу - уллу балагълардан къутулгъан
Дюнъя болмас ону эсден салмагъа.

Гетди Игит, иш не затгъа тирелген?
Гетди жанын азиз халкъгъа багъышлап.
Гъеч памятник сала буса биревге,
Ол Игитге салма тарыкъ лап башлап.

Аз яшады

Агъмат Жагаев,
Дагъыстанны халкъ шаири

«Юсуп» деген поэмадан гесек

Аз яшады, ана Элни дертине
Табылмаса, дюнья огъар таргъа да,
Атагъадай ата юртну бетине
Къарамагъа ярыкъ бети баргъа да.

Ягълы болмакъ –
ярыкъ яшав шартыбыз,
Къайтып тувар Айны-Гюнню тубюнде.
Юсуп болгъан буса ягъсыз нартыбыз,
Балики яшап болар эди бугюн де.

Аз яшады, аяп турмай оъз жанын,
От-оъртенде отдан гёлек гиймекден,
Аз яшады азиз Ана ватанын
Оъзюнден де артыкъ кюйде суймекден...

Къызгъын давгъа тюше Юсуп кёп ерде,
Юрек толгъан оъчлюк булан, оъч булан,

Ол яллатгъан самолетлар кёклерде
Дазуланмай эки булан, уъч булан.

Алгъа бакъса, дав юрюле тынмасдай,
Уъшюмеге тарыкъ фашист хытан бар,
Артгъа бакъса, тобугъундан турмасдай,
Юрегинде юрютеген Ватан бар!

Гъава давда къалмас къастда бошاپ ол,
Гъава давда артда болмай, ал бола,
Ою булан Матросовгъа ошاپ ол,
Ят дотланы атылтгъанда ял бола.

Къоркъув къуймай Юсуп къайдан
къойсун да,
Къара къасты сёнер йимик къаралай,
Юсуп «Мессершмиттлени» къайсын да
Кёкде онгмас йимик онгсуз паралай.

АНА ТИЛ - АЛТЫН ХАЗНА

*Агъарагъым Солтанмуратов,
филология илмуланы кандидаты, доцент*

КЪУМУКЪ ТИЛНИ ИМКАНЛЫКЪЛАРЫ

Оьзге дагъыстан тиллер булан тенгleshдиргенде, къумукъ тилге оьтген девюрлерде де, гъалиги заманда да имканлыкълары артыкъ тил болма тюшген.

Белгили кюйде, къумукъ тил эки юз миллионлукъ тюрк дюнъясыны бир бутагъы болуп токътай. Шо себепли болуп, бизге, къумукълагъа, янгыз оьз миллетибизни вакиллери булан тюгюл, оьзге тюрк тиллени вакиллер булан да оьз тилибизде сёйлеме имканлыкъ бар. Шогъар байлавлу болуп шаир Илмутдин-гъажи Муратовну «Маккагъа сапар» деген поэмасындан алынган сатырлагъа тергев берип къарайыкъ. Къумукъ тил маккагъа сапар чыкъгъанлагъа (озокъда, оланы къумукъча билегенлерине) Дагъыстандан тутуп Тюркиягъа, арап уьлкелерине ерли тюрлю-тюрлю халкъланы вакиллери булан, гъатта йыракъ Къитайдан гелген уйгъурлу булан да къатнашма, сёйлеме имканлыкъ бере.

**Къумукъ тилге ярлы деп
Айтагъанлар пуч бола.**

**Баргъан сайын ариге
Къумукъ тилим гюч ала.**

Ондан къайры да, оьзю тюрк тиллени арасында да къумукъ тил айрыча ерни тутган тил болуп токътай. Белгили кюйде, гъар тюрлю белгилерин гёз алгъа тутуп, бары да тюрк тиллер тюрлю-тюрлю бёлюкlege айрыла: къыпчакъ, огъуз, къарлукъ ва ш. б. Къумукъ тил оьзю тюрк тиллени къыпчакъ бёлюгюне гирсе де, бизин тилде огъуз тиллени белгилери де ёлугъа. Масала, оьзге къыпчакъ тиллерде сёзню башында «к» аваз ёлугъа буса, къумукъ тилде «г» къоллана: кёз – гёз, кет – гет, кел – гел ва ш. б. Демек, къумукъ тил тюрк тиллени арасында бир ортакъ тил йимик болуп токътай. Балики де, алимибиз, язывчубуз Абусупиян Акаев оьзюню «Тил масъаласы» деген макъаласында: «Тюрк тиллени инг асили – бизде», – деп айтгъаны да къумукъ тилни тап шу белгисин гёз алгъа тутуп сёйлейгенлик булан байлавлудур.

АНА ТИЛЛЕНИ БАЙРАМЫ

Алдагъы жумада Ана тиллени халкъара гюнюне багъышланып «Дагъыстан авторланы асарларын ана тилинде инг яхшы чебер охувчу» деген 10-нчу республика конкурс оьтгерилди. Эсгерилген конкурсну гъар йыл билим беривиюну Дагъыстан институту оьтгере.

Бу йыл ана тилинде инг яхшы чебер охувчу деген атны алмакъ учун 10 дагъыстан тилде 94 охувчу ортакъчылыкъ этди. Конкурсну ортакъчыларына багъа бермек учун буса алимлеге, шаирлеге, язывчулагъа ва муаллимлеге ихтияр берилген эди.

Бу йыл къумукъланы арасындан Дагъыстан Республиканы 7 районундан ва 6 шагъарындан 14 охувчу чебер охувдан оьзлени пагъмусун аян этди.

Республика конкурса ортакъчылыкъ этеген яшлар барысы да район ва шагъар оьлчевде оьтгерилген ярышларда биринчи ерни алып гелгенлер эди. Охувчулар Магъаммат-Солтан Ягъбияевни «Уьч гюнеш», Бадрутдин Магъаматовну «Женнетни азабы», Дагъыстанны халкъ шаирлери М.Атабаевни «Белгисиз солдат», А.Жачаевни «Ана юрек» деген ва шолай башгъа авторланы асарларын сайлагъан эди.

Конкурсну талапларына гере жюри чебер охувчуну янгыз таъсирли ва артистлик пагъмусуна тергев этип къоймайлы, сёзлени тюз айтылышына, охуйгъан асарны маънасына да тергев эте эди. Гертиси, гъар йыл дегенлей

республика оьлчевде оьтгерилген конкурсга бу йыл да бек яхшы гъазирленген, гертилей, де пагъмусу булангъы яшлар ортакъчылыкъ этди. Шо гъакъда къумукъ бѐлюкню жюриисини председатели, ДГУ-да Дагъыстан адабиятланы кафедрасыны заведующийи Агъарагъим Солтанмуратов да эсгерди ва булай деди:

– Чебер охувда оьзлени пагъмусун аян этме гелген охувчулар да, оланы муаллимлери де – ана тилине абур этген, янгыз бугюн тьогюл, гъар гюн дегенлей ана тилин, миллетини абурун гѐтерип юрюйгенлер. Ана тилине тергев этмей, гъар гюн ону уьстюнде ишлемей буса, булай ярышларда ортакъчылыкъ этмеге болмай. Сизге баракалла билдиремен. Бугюн савгъатлы ерлеге ес болмагъанлар да талчыкъмагъыз. Барыгъызга да кѐп сюуп тынгладыкъ. Мунда ортакъчылыкъ этгенигиз булан къутлайман, – деди ва биринчи ва савгъатлы ерлени алгъанланы билдирди.

1-нчи ерни буса жюрини председатели Агъарагъим Солтанмуратов ва ортакъчылары «Къарчыгъа» журналны экинчи редактору Патимат Абдуллаева, «Ёлдаш» газетни мухбири Па-

тимат Бекеева чыгъаргъан къараргъа гѐре Къарабудагъгентдеги гимназияны охувчу къызы Валикъыз Далгъатова къазанды. Ол шаир Казим Казимовну «Ахшамгъы макъам» деген шиърусун бек таъсирли ва оьр чеберлик булан охуду. Экинчи ерлер Кѐстек орта школаны охувчу къызы Женнет Исламгереевага (Б. Магъамматовну «Женнетни азабы» деген асарындан бир бѐлюгю) ва Жангиши Жангишиевге (М-С. Ягъиевни «Уьч гюнеш» деген асарындан Уллубий Буйнакскийни «Татувгъа кагъызы») берилди. Экинчи ерлеге лайыкълы болгъан охувчуланы да таъсирли ва оьр даражада чебер охувда пагъмусу бар экени белгили болду. 3-нчу ерлени буса Хасавюрт шагъарны М.Горькийни атындагъы гимназияны охувчусу Алим Абдуллаев Къ. Акъгѐзовну «Халкъыма» деген шиърусун ва Магъачкъала шагъардагъы 55 номерли орта школаны охувчу къызы Шайим Мукайылова да Къ. Акъгѐзовну «Ананы васияты» деген шиърусун охуп къазандылар.

Барысын да гъакъ юрекден къутлайбыз.

Патимат Бекеева

Ана тилни суймеге мени бизин школада ана тил ва адабият дарсланы муаллими болуп ишлейген Равзанат Магомедрасуловна Манапова уйретген. Бизин школада ону дарсларын кёп сую, огъар гъюрмет эте. Ол бизин ана тилни гъайран дюньясына элте, дарсларын бек къужурлу юрюте ва ону биз суюбиз. Мени аявлу муаллимиме ялкъмайлы, гюнлер булан тынглап болар эдим. Неге туююл де, ол бизге кёп пайдалы маълуматлар бере. Муаллимибиз кёбюсю къумукъ шаирлени ва язувчуланы асарларын гёнгюнден биле, бизге де уйрете ва класдан тышда охув дарслар юрюте. Равзанат Магомедрасуловна оз ишин ва ана ти-

*Аявлу муаллимим,
Кёп борчлуман мен сагъа,
Бир зат да билмей эдим,
Гелгенчеге школагъа!*

лин бек сую. Озюню ишин суймейген адам, яшлагъа дарс берип, олагъа балдай татли ана тилин уйретип, яшланы суюп болмайдыр. Магъа ана тилимни уйретген Буйнакскийдеги 4-нчу школаны муаллими Равзанат Магомедрасуловна – бажарывлу, озр категориялы ва озр къыйматлы ат берилген муаллим. Ол узч яшны озсдюрген, узлгюлю ана да дюр. Ишин де, аглюню намусларын да кютмеге тынч туююлдюр. Бизин тетрадарыбызны тергей, гъар охувчугъа гъайлы янашып, юрегине элтеген ёлланы табып биле. Муаллимни касбусу бек жаваплы, къыйын ва абурлу касбу экенге биз де мюкюр болабыз. «Гъар адам ана тилин, милли адатларын ва халкъны асил мердешлерин билмесе ярмай. Оланы билмейген адам гъакътылын тас этген, озтген тарихине арт берген, ругъ якъдан озмейген адамгъа ошай», – деп айта бола бизге чакъда-чакъда муаллимибиз.

Гъар гюн школагъа гелип, озлер охутагъан яшлагъа юрегини пайын багъышлайгъан муаллимлеге баракалла болсун! Шолайланы бириси бизин суюмлю муаллимибиз – Манапова Равзанат Магомедрасуловна.

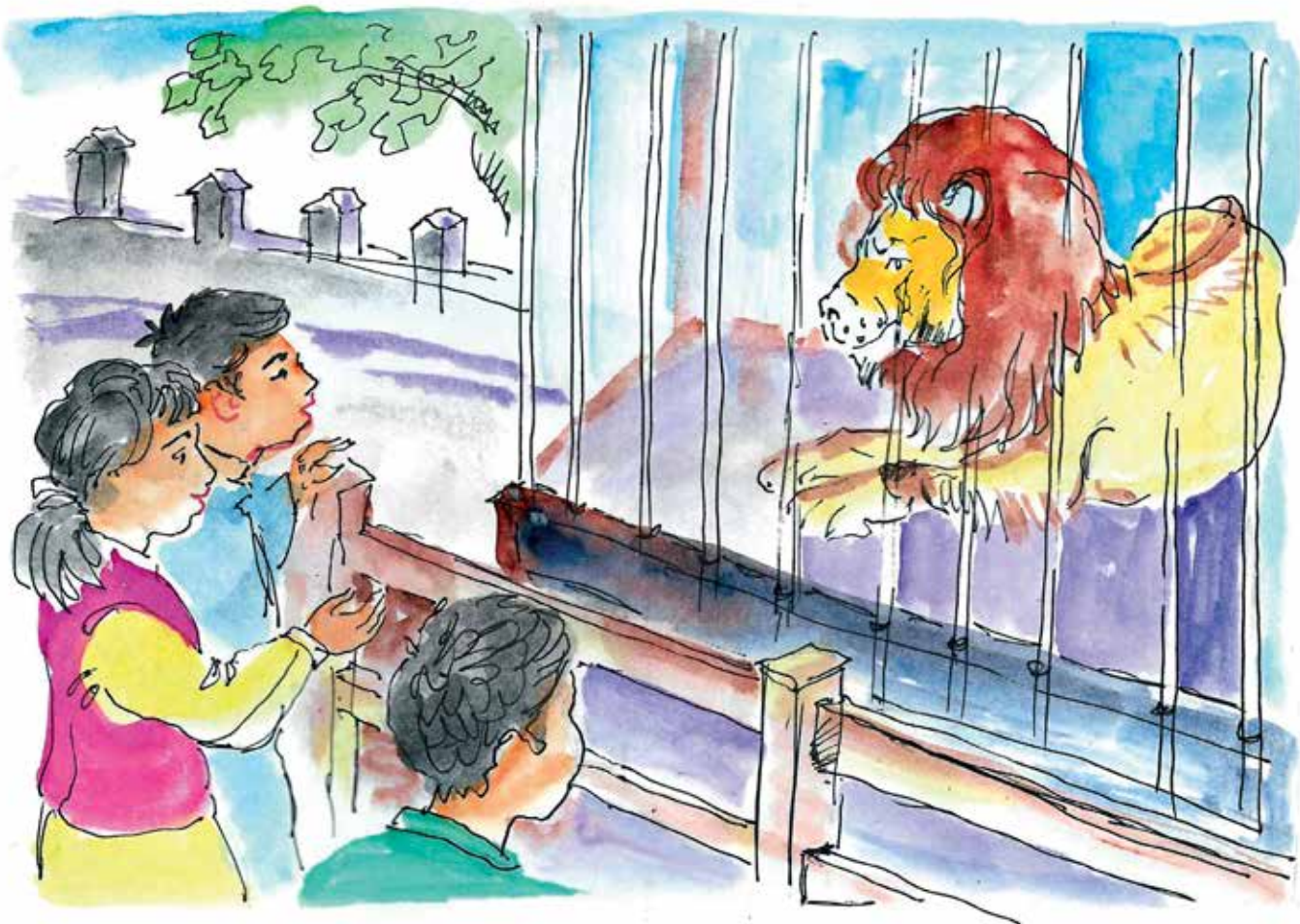
Суратда: Гъюрметли муаллимим Равзанат Магомедрасуловна ва Мусалаева Карема.

Арсланкъарлан

Африкада болагъан арсланкъапланны устю талгъыр болмай. Ялы узун бола. Ялы сав тешюн къаплай. Къуйругъунда узун тюгю бола. Уллу мишиклени арасында арланкъаплан мишик жынсланы арасында айры къавумгъа айырыла. Шу белгилери булан айырыла.

Гъалиги заман арсланкъапланлар бары Африкада яшай, Нилни тюзлюгюнден къайры Азияны къыбла ва гюнбатыш янында. Индияда олар гюнбатыш янында ёлугъа (Аллагабаддан къайры), орта янында къырылып битген (ахырынчысы 1851 йыл оьлтюрюген). Тезги заманларла арсланкъаплан Грецияда ва Македонияда яшагъан. Адамгъа о аз чаба. Тек бир-бир де адамгъа оланы къартлары чабагъан кюю

бола. Олар кёбюсю оьзлерден гючлю чыкыгъанлары къувалагъанлар. Шоллай арсланкъапланлар адамланы ашай. Неге тюгюл, олар яш заманында йимик гъав этип болмайлар. Адам олагъа лап тынч тюшеген гъав. Оланы нечакъы аврувлусу, осалы да адамны тутуп бола. 20-нчы юзйыллыкъда 200 адамны арсланкъапланлар оьлтюрген. Адамланы янгыз къыр арсланкъапланлар оьлтюрюп къоймай, бир-бирде къолгъа уьйренгенлери де адамлагъа чаба (зоопаркларда, цирклерде яшайгъанлары). Бары да къыр йыртгычлар йимик арланкъаплан да инанма ярайгъан жан тюгюл. Шо саялы оланы итти тырнакларына, гючлю тишлерине тюшмесни къастын этмеге тюше. Олагъа кёп ювукъ бармай турма герек.

ТЮЛКЮ, БЁРЮ ВА АЮВ

Бир тюлкю де, бир бёрю де, бир аюв да ач болуп, иш къыдыра бир хангъа барып:

– Яхари, бек узьорю болуп гелген эдик. Сени бизге бир ишинг болмасмы? – деп сорагъан.

Хан да булагъа:

– Воллагъ, бар. Бир десетин ерде будайым бар. Шону орсагъыз, мен сизге бир кюмес ярашынгъан гъюрбеч де, бир дорба экмек де берирмен.

– Яхшы, – деп, булар гъюрбеч булангъы кюмесни де, экмеклер булангъы дорбаны да гётерип, будай ормагъа гете. «Биз буланы гъали ашап къойсакъ, ач болурбуз, будайны оруп битген сонг ашарбыз», – деп сёйлешелер.

Булар ишге уруна. Орталап турагъан да тюлкю, ач болуп, гъиллагъа къалып:

– Вай! – деп къычыра.

– Гъы, не бар? – деп сорай аюв.

– Воллагъ, бирев къычыра, барып къарайым гъали, – дей тюлкю.

Тюлкю барып, кюмесдеги гъюрбечни де, дорбадагъы экмекни де ашап, ярты эте. Сонг буланы янына къайта.

– Ким эди бу къычырагъан? – деп сорай ёлдашлары.

– Воллагъ, ханны къатыны улан тапгъан болгъан, шогъар ат къойма гел деп къычыра болгъан, – дей бу.

– Не ат къойдунг дагъы? – деп сорай олар.

– «Билсе» деп къойдум, – дей тюлкю.

Будай орулуп битмей, тюлкю дагъы да ач бола. Чыдап болмай:

– Вай! – деп бирдагъы къычыра.

– Не бар, дагъы да ким къычыра? – дей ёлдашлары.

– Воллагъ, мен къойгъан атны токъташдырмай буса ярай, мен дагъы да барып къарайым, – деп, тюлкю гете.

Тюлкю барып, кюмесде къалгъан гъюрбечни де, дорбадагъы экмекни де ашап битдирип, бир экмек къала.

Сонг тюлкю, буланы ягъына барып:

– Шо атны токъташдырмай болгъан сонг, янгыдан ат къоймагъа тюшдю, – дей.

– Не этдинг, гъали не ат кьойдундагъы? – деп сорай аюв.

– Воллагъ, «Битди» деп кьойдум, – деп жавап бере тюлкю.

Сонг булар будайны оруп бите, багъы ашланы кьойгъан ерине багъып юрюйлер. Бу ерде тюлкю:

– Я, бир тамаша кьурсагъым авруп тура, – деп де айтып, агъач арагъа гире.

Аюв да, бёрю де барып кьараса, гьюрбеч де, экмеклер де битген. Ишни англагъан сонг булар тюлкюню артындан чаба.

Бир эски тирменни ичинде булар тюлкюню туту. Тюлкю буланы алдатып токътата. О кьалгъан экмекни ашама гьилла излей. О булагъа булай дей:

– Гелигиз, бу гече шу тирменде юхлайыкъ. Эртенге ким арив тюш гёрсе, кьалгъан экмекни шо ашар.

Булар юхлама ята. Гече туруп, тюлкю кьалгъан экмекни де ашап кьоя. Эртен барысы да бирге уяна. Экмекге де кьарагъынча, ким арив тюш гёрген экен деп айтып, тюшлерин хабарлама башлай.

Аюв айта:

– Мен бу гече ханны уланыны тоюнда эдим. Шонда, оьзюм суйген чакъы ашап, кьандым!

Бёрю айта:

– Воллагъ, мен де шо ханны уланыны тоюнда чавуш эдим. Суйген затымдан суйген чакъы ашап турдум!

Тюлкю айта:

– Воллагъ, сиз шо тойда ашап турагъанны гёрюп, шо кьалгъан экмекни менде ашап кьойдум.

Шолай да айтып, тюлкю тирменден кьачып чыгъа, булар да ону артындан чабып гетелер.

Набитолла Магъамматов

(Буйнакский район)

Атланавулгъа алдагъы заманларда «Муслимавул» деп айта болгъан. Темирханшурагъа инг де ювукъ юрт. Гъали чи олар, шагъар да юрт да, бир бирине тийген. Буйнакск шагъардан Атланавулгъа

юрюйген жамият транспорт, пассажирлени шагъарны орамларындан айланагъан маршрутлар йимик гъакъгъа элтегени де, бу юртну геlegeги шагъарны бир гесеги болажакъны англата.

Бугюнлерде мунда яшайгъан адамланы санаву 3 минг 800-ге етишген. 830 ожакъ бар. 1928-нчи йылда буса олар 150 тюгюл болмагъан.

Отузунчу йылларда юртну ичинде халкъны яшавун яхшылашдырмакъ учун кёп иш этилген. 180 яш охуп болардай школаны биначы кёрулгъан. 100 адам гиреген столовая этилген, сув быргъылар тартылгъан, 400 адам гиреген клубну биначы ишленген, 120 ат гиреген ва 250 гъайван гиреген аранлар ишленген, 45 адам яшап болагъан общежитие этгенлер, аш биширеген завод, сыныкъ завод кёрулгъан...

Атлан – юртну кырында оьтеген оьзенни аты. Буссагъатгъы вакъти о оьзен кёрулгъан. Ону суву ёкъ. Юртлу халкъ Оьр Къазаныш юртну янында чыгъагъан «Акъ оьзенни» суву булан пайдалана.

Атланавул Йырчы Къазакъны ата юрту болгъанлыгъы булан да белгили. Йырчы Къазакъ деген атны эшитмеген бир кюмукъ да ёкъдур. Ону сюргюн этип сибирге йиберегенде ол бу юртда яшаса да, туснакъ заманы битип къайтгъанда, кългъан яшавун Ботаюртда оьтгерген. Бир нече йыл алда, юртну ортасында, кюмукъ поэзияны классигине бронзадан бюст этип салгъанлар.

Кюмукъ юртланы арасында Атланавул шагъаргъа инг де ювукъ юрт. Буйнакск шагъарны бир гесегидей бу юртгъа ондан маршрут транспорт булан байлавлукъ да бар. Халкъны яшавлукъ мердешиде,

тили де, тезден берли, шагъарча къалипге ювукъ болгъан. Бу юртгъа гелип, юртлулар булан аз гъллашгъан адамгъа да, шо билинедир деп эсиме геле.

Артдагъы йылларда кюнакълар да чакъырып юртда Йырчы Къазакъны эделигине багъышланып оьтгерилеген ёлугъулар мердешленген. Уллу шаирни ата юртундан чыкыгъан шаирлик ёлгъа абатлангъан дагъы адам ёкъ, болмагъан. Шаирни атыны уллулугъу, нечесе девюрлеге де, атланавуллулар учун, таманлыкъ этедир деп эсиме геле.

Дагъыстан республиканы алдагъы тахшагъары Темирханшурагъа ювукъда ерлешгени себепли болма да ярай, бу юртлулар не заманда да билимге, культурагъа муштарлы халкъ болгъан. 1920-нчи йылда бу юртда школа кёрулгъан. 1931-нчи йыл болгъунча яшланы охугъа кюршап да, олагъа дарс берип де, охув ожакъны аякъгъа тургъузгъан адам Абакаров Абдурагъман Абакарович. Шо гъаракаты учун ол, Советлер Союзуну оьр макътав белгиси Ленини оьрдени булан да, Загъмат Къызыл Байракъ ордени булан да савгъатлангъан. 31 – 64 йыллар школаны директору болуп, ДАССР-ни ат къазангъан учители, Сунгуров Басир Сунгурович ишлеген.

Спорт яшавундан алгъанда, К. Алиев, кингбоксингден эки керен дюньяны чемпиону болгъан. А. Алиев, боксдан, эки керен СССР-ни чемпиону болгъан. К. Мусаев де боксдан халкъара класлы спортну мастери.

Уч сөз

Зорексат
Зумасево

Ана Ватан, ана тилим, жан анам,
Бу сөзлени не гъайрандыр англары!
Ана айтгъан къакъакъ йырдан башлана,
Магъабатлы Къумукъ тюзню танглары!

Аналаны дуасындан башлана,
Гъар гюнубюз Аллагъ къоюп, биз гечген.
Аналаны сютю йимик тап-таза,
Булакълар да, улакълардай биз ичген.

Ана Ватан, ана тилим, жан анам,
Бир къысгъа сөз гючю булан аламны.
Ана тилде йыр язмагъа халкъыма,
Борч салгъандай, алдым яшда къаламны.

Жан къувната, жан авурта бу уьч сөз,
Тергевубюз тарта даим озлеге.
Къуллукъ этип болмай бусакъ бирине,
Къумукъ болуп неге тувдукъ Тюзлеге?!

Ана десем

Ана тилим – мени юрек тилмачым.
Мен шо тилде уйренгенмен сэйлеме.
«Ана», – десем, гюлдей ача юрегим,
Юрек йырай, тышмей ону кюйлеме.

Бөлей балам, бөлей

Сав эл юхлай, тек юху ёкъ анагъа,
Гюл юзюне ай шавласын себелей.
Ана йырай чайкъай туруп бешикни:
"Бөлей, балам, бөлей, балам, бөлей."

Кёкде яна тегенекли юлдузлар,
Шавлалары инелердей тюртюле.
Бешикдеги нарыстагъа ананы
Аялары балгъам йимик сюртюле.

Сав гюн талгъан, гече де ёкъ рагъатлыкъ,
Къайгъы билмей татли юхлай авлети.
Гъеч бир зат да бу дюнъяда тенг гелмес,
Авлетлери – оър савгъаты, девлети.

Ойлу юзюн баласына бакъдырып,
Бир Аллагъдан огъар насип тилейдир.
Аналаны сюювюню оьлчевюн,
Бу дюнъяда гъеч бирев де билмейдир

Догъыстан жогъларын сабагыттын

Аминат Абдулманапова,
Дагъыстанны халкъ шаири

Эки къозу

Бир къашгъа ана къойну
Эки къозусу болгъан.
Ушатып озен бойну,
Анасыз гетип къалгъан.

Етишгенде ормангъа,
Экиси де тас бола.
Шо елде, шо боранда
Бир Тюлкюге рас бола.

Гъайран гыллачы Тюлкю!
Алтындай къызгъылт тюклю!

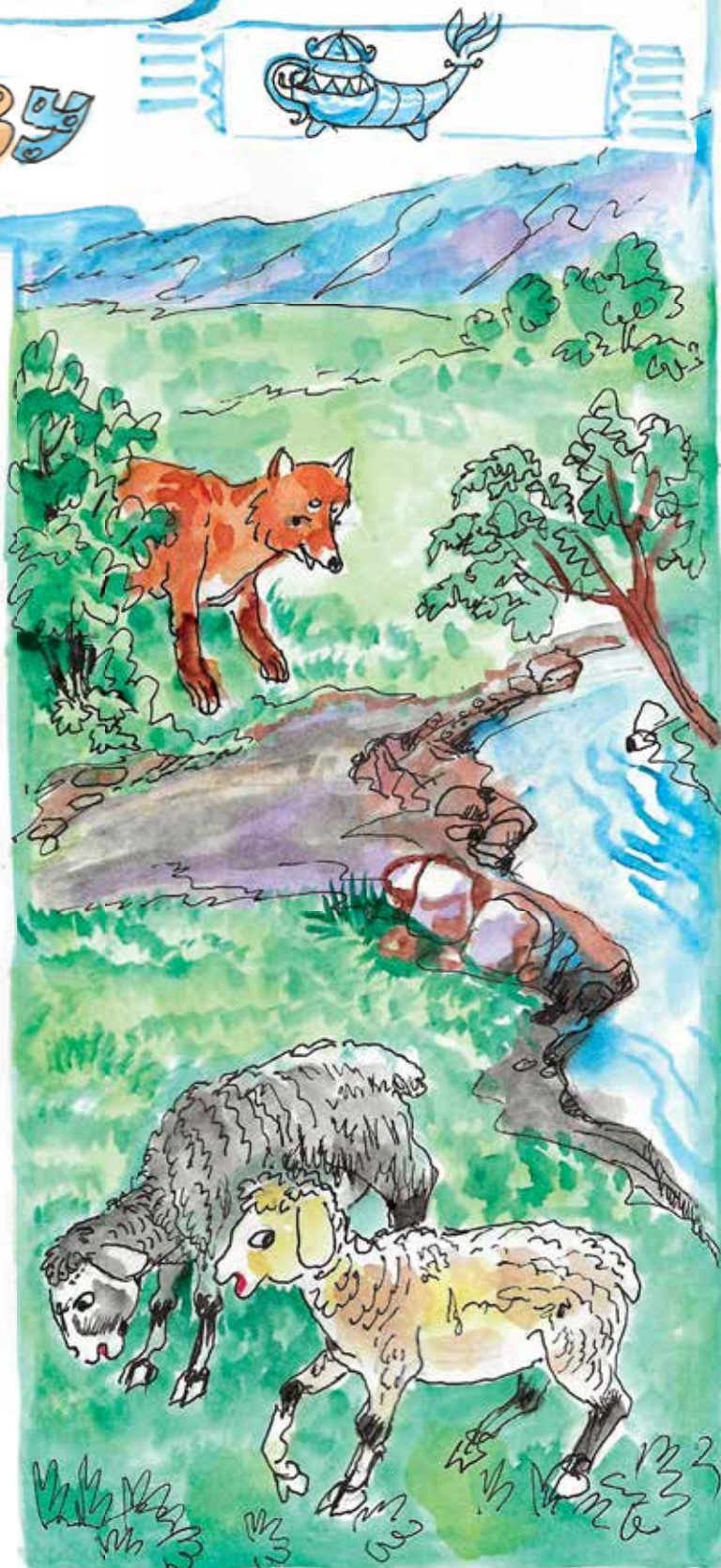
Сёзю чыгъа Тюлкюню:
– Тюбюнде бир уълкюню
Гъайран кёп оюнчакълар,
Ойнама не зат да бар!

Инана шо къозулар,
(Ялгъанны билмей булар!)
Бир терекни артында
Яшынып гёк Бёрю бар!

Биле гъали буланы
Болду гылласы мекен:
Ашама къозуланы
Хыялы болгъан экен.

Яхшы чы, гъавчу улан
Ура тюбеги булан!
Гёк Бёрюню, Тюлкюню
Шо болгъан облген гюню.

... Англагъыз барыгъыз да,
Яшлар, айтма шу къала:
Анагъыз айтгъан гъыздан
Чыкъсагъыз, шолай бола...

ХАРБУЗ

Бахчада харбуз бишген,
Уьстю де талгьыр-талгьыр.
Кьойдай ятып ерлешген,
Татыву эсде кьалгьыр!

Юхлап тойгьанмы гече,
Танг булан тез уянгьан.
Гиччипавлар гелгенче
Чыкълар булан жувунгьан.

Билине чи чертгенде:
Бишивю етген ошай.
Яшлар, тилим этгенде,
Балын чыгьарып ашай.

Къумукъ тилге гёчюрген Вагъит Атаев

КЪУМУКЪ ОРФОГРАФИЯНЫ ТАРИХИ ОБСЮВ ЕЛЛАРЫ

Белгили йимик, гьалиги къумукъ язывну обсювюнде уьч тюрлю языв ортакъчылыкъ этген: арап, латин ва орус. Къумукълар озлени тилинде язмакъ учун юз йыллар бою (1928-нчи йыл болгъанча) арап алифбаны къоллап тургъан. Шолай язывгъа ажами (ажамча языв) деп айтыла, амма о алифба къумукъ тилни аваз къурулушуна, айрокъда, охувну толу кюйде гёрсетмек учун къыйышмай болгъан, неге туююл:

1) къумукъ тилдеги **ы, уь, о, обь**, э созукъланы гёрсетмек учун айры гьарплар болмагъан;

2) **ч, нг, п, г, ж, ц** тутукъланы гёрсетеген гьарпланы озге вариантлары болгъан;

3) созукъ авазлар сёзню ичинде гьаракалар (янтайгъан къысгъа гьызлар) булан гёрсетиле болгъан.

XX асруну башында арап алифбаны болагъан кюйде тюрк тиллени аваз къурулушуна къыйышдырмакъны масъаласы арагъа чыгъа. Шолай реформа этиле, демек, арап алфавитни тюрк тиллени аваз къурулушуна къыйышдырагъан алышынывлар бола. Къумукъ тилде шо реформа Абусуфьян Акаевни аты булан байлаву. Абусуфьян Акаев 1903-нчу йылдан тутуп яшланы

янгы къайдада охутмагъа башлай ва 1909-нчу йылда янгы къайдагъа гёре язылгъан «Иршадуссибьян» (яшланы тюзлев, уьйретив) деген алифба китабын басмадан чыгъара.

Арап алифбада **г, ч, нг, ж, п, ц** тутукълар ва **ы, уь, о, обь**, э созукълар ёкъ саялы, шолар, къумукъ тилни аваз къурулушун гёрсетип болагъан кюйде алышдырылып, къумукъ тилни фонетика ва морфология хаслыкъларына къыйышдырылгъан. Мисал учун, созукъ гьарпланы айырмагъа ва охумагъа тынч болсун деп, гьаракалар къоллангъан. Болса да, булай реформа да арап графиканы кюрчюсюндеги алфавитни бары да кемчиликлерин тайдырмагъа имканлыкъ бермеген. Шо себепден XX юз йылны 20-нчы йылларыны башында арап графиканы кюрчюсюндеги алфавитни бары да тюрк тиллеге къыйышагъан тынч алфавит булан алышдырмакъ учун иш гёрюле. 1922-нчи йылда «Янгы тюрк алфавитни комитети» къурула. Шо комитетге Ж. Къоркъмасов да гире. 1926-нчы йылда Бакюде оьтгерилген тюркчюлени сьездинде «Тюрк халкъланы латин алфавитге гёчюрмек» деген къарар къабул этиле. Къумукълар латин алфавитге 1928-нчи йыл гёче.

Шолай, орфографияны янгы къайдаларын яратмагъа бир къадар къыйышывлу шартлар болдурулса да, латин алфавит къумукъ язывну масъалаларын толу кюйде чечмеге бажармагъан. Биринчилей, печат, типография масъалалар. Ондан къайры, аслусу деп санамагъа ярайгъан – школада ана тил ва орус тил дарсларда башгъа-башгъа алфавитлени уйретьмеге тюшегенлик.

Къумукълар латин алфавитге гечгенче хыйлы алда, белгили фин алим Г. Рамстедт 1905-1907-нчи йылларда оъзю жыйгъан къумукъ текстлени, латин алфавитни къумукъ тилге къыйышдырып къоллап, язып чыгъаргъан. Ондан сонг, уллу тюркчю, академик Ю. Немет (мажар, венгр) 1910-1912-нчи йылларда шо алфавитни къумукъ ва балкъар тиллеге къыйышагъан кюйде онгарып, Европада биринчилей болуп къумукъ текстлени печат этген.

Къумукъ тилни илму якъдан уйренивню кюрчюлерин салгъанлардан бириси, тюрк алим, профессор Б. Чобанзаде латин алфавитни къумукъ тилни аваз къурулушуна къыйышдырмакъ учун этген ишин айрыча эсгермек тийишли. Ол, оърде эсгерилген алимлени ишлеринине таянып, латин графиканы кюрчю-

сюндеги къумукъ алфавитни шайлы камиллешдирген.

Шогъар да къарамайлы, латин алфавитни къоллав миллет маданиятланы орус маданият ва орус халкъ булан ювукълашывуна онча имканлыкъ бермей деп, язывну орус алфавитге чыгъармакъны масъаласы гетериле. Орус алфавит шо вакътиде гертиден де тарыкълы болгъан. Ж.М. Хангишиев язагъан кюйде, «Орус алфавит халкъгъа оърден, «гючден» берилмеген, бизин шартларда о болмаса болмайгъан, бир объектив процесс гъисапда гелген» [Бамматов, Магъамматов, Хангишиев 1989: 5]. Халкъны билим даражасыны оъсюю булан байлавлу болуп, орус тилни яхшы билмекни талабы арта. Шо йылларда билимлени оърканзилерине абат алма, илмуда, техникада, экономикада хас билимлеге ес болмагъа, дюнья оълчевюнде тюрлю халкъланы маданиятлары булан таныш болмагъа орус тилден таба тюгюл эсе, дагъы имканлыкълар болмагъан. Шо себепден ХХ юз йылны 30-нчу йылларында СССРни бары да тюрк халкълары латин алфавитден орус алфавитге гечмеге башлай. Къумукълар орус алфавитге 1938-нчи йыл гече.

Абдулкерим Сайитов

КЪУРЧАГЪЫМ КЪЫРДА КЪАЛГЪАН

Вай амалсыз къурчагъым,
Гече къырда къалгъансан.
Якъларынг къызаргъан,
Эпсиз сувукъ болгъансан.

Чачларынг къаргъа толгъан,
Юлдузлар бар тѣшюнгде.
Исси уй гѣрюнгендир
Сагъа къырда тюшюнгде.

Кирпиклеринг къыравлу,
Гѣзюнг пашман къаравлу.
Къырда неге къойдунг деп,
Магъа бакъгъан соравлу.

Аявлум, юхла энни,
Тынглап къакъакъ йыргъа да.
Яз болмайлы мен сени
Чыгъармасман къыргъа да.

БИЙИП УЎЙРЕНЕГЕН ЯШНЫ ЖАВАБЫ

– Гюржю мачийлер гийип,
Ярны тубюнде бийип.
Айлана эдинг чар йимик,
Не кыйын гелген эди,
Шайтанларынг бар йимик?
– Къойланы яйып бетге,
Гире тура эдим четге,
Бирден шайтан ел чыгып,
Мени яр тюпге тыгып,
Чырмап алып, бийитип,
Гөтерип, ерге йыгып,
Лагъ болду оьрге чююп,
Токъта демей, тын демей...
Мен де уйренме сююп,
Бийип турдум иннемей.

ТАВАКАЛСЫЗ ЭШЕК

Авлакыда янгыз кыалгъан
Бир агмакъ эшек болгъан.
Эшекни дёрт де яны
Бичен бижакыгъа толгъан.

Эшек: – Бу бижакъланы
Ким чалгъан экен магы?
Бу кыышгы болмаса да,
Яражакъ ашамагы.

Башлап кыайсын ашайым?
Бугъар кыарайымы экен?

Огъар барайымы экен?
Мундан осу яманмы?
Ондан бусу яманмы?
Бириси, бир урунуп
Бир ашама таманмы? –

Деп ойлай туруп, агмакы
Кёп заман кыалгъан кыырда.

Тавакал этип болмай,
Ачдан оылген ахырда.

ОНУ НЕЧЕ ТИШИ БАР?

– Гьисап чече кьалгъансан,
Ислам, энни айт гъали:
Уьч керен сегиз нече? –
Деп сорай тишнек Али.

– Шону да билмей бусанг,
Яхшы тьогюл ишлеринг!
Сегиз кем шо санавдан
Али, сени тишлеринг.

Санай, бармакълар етмей,
Гьисап булан иши бар.
Айтыгъыз, узакъ этмей,
Ону нече тиши бар?

АЙТЫЛАР ВА АТАЛАР СӨЗЛЕРИ

- *Гъакъылны бермеге алгъасама, алмагъа алгъаса.
- *Топуракъ атабыздан – тилибиз анадандыр.
- *Бажарывлукъ къастны къурдашы, намусну ёлдашы!
- *Эринмеклик – ялгъан булагъы.
- *Къапас – гъакъыл етишмейгенликни савгъаты.
- *Ашгъа чыдамлыкъ – савлукъгъа пайдалы.
- *Къылыкъ билеген ананы баласын кёплер сюер.

НАСИПЛИ БОЛМАКЪ УЧУН ТАРЫКЪ

Тынглама – сёзюн бёлмей.
Сёйлеме – айып салмай.
Берме – къызгъанмай.
Сёз берме – унутмай.
Жавап берме – эришмей.
Ёл къойма – талап этмей.
Иш этме – кантсыз.
Инанма – шексиз.
Гечме – айыпламай.

ЯШАВДА УЪЧ АЛАМАТЪ

1. Бир заманда да къайтмай: заман, сёз, имканлыкъ.
2. Тас этме тюшмей: сабурлукъ, умут, намус.
3. Яшавда инг де багъалы: сююв, дослукъ, инамлыкъ
4. Яшавда мекенсиз: гъакимлик, ёл тюзелегенлик, байлыкъ.
5. Адамны белгилей: загъмат, гертилик, уьстюнлюклер.
6. Адамны буза: ички, обкътемлик, ачув.

Яраш Бийдуллаев жыйгъан.

ХАЛКЪ АВУЗ ЯРАТЫВЧУЛУГУ

ГЮЗДЕ ОБТГЕРИЛЕГЕН БАЙРАМЛАР ГЮДЮРБАЙ

– Гюдюр-гюдюр, Гюдюрбай!
Бары да:
– Гьоссай!
– Гюдюрбайны гөргенлер!
– Гөрюп, салам бергенлер!
– Саламынгны ари кьой!
– Къапчыгъыма тари кьуй!
– Тари кьуйсанг, тартарман,
Тартып, боза этермен.
– Къызыл обгюз кьыркъ мююз
Къыргъа чыгъып, отласын,
– Уланынга къыз гелип,
Авулхоншу кьутласын!
– Къызыл обгюзню мююзю
Бозагъа кьартыкъ болсун,
– Берсенг де, бермесенг де,
Девлетинг артыкъ болсун!

Бириси:
– Гюдюр-гюдюр, гюдюрбай!
Бары да:
– Гьассай!
– Дагъы да гелдик, уялмай.
– Уялгъан булан болмай:
Бежени ундан толмай,
Четени йымырткъадан толмай!

Уьй ессини ва уланларыны
атларын айтып кьычыра:

– Магъаммат юз йыл яшасын!
– Амин!
– Агъмат юз йыл яшасын!
– Амин!

– Гюдюр-гюдюр, Гюдюрбай!
– Гьоссай!..
– Дагъы да гелдик уялмай,
– Уялгъан булан болмай –
– Хуржунну башы толмай.
– Бергенлени бежени
Чалбудайлардан толсун!
– Бермегенлени бежени
– Тавукъ покълардан толсун!
– Арба юрюйген гьызгъа,
Долагъ байлайгъан тизге,
Будай кеп гелсин сизге!
Тари беригиз бизге!
Тари берсенг тартарман,
Тартып, боза этермен.
Сари обгюзню мююзю
Бозагъа кьартыкъ болсун,
Берсенг де, бермесенг де,
Девлетинг артыкъ болсун!
Уллусу-гиччиси – Магъаммат,
Бириси бал кьайнатсын,
Бириси май кьайнатсын!

Ярдым эчки сойдум,
Къуйрукъ учун кьойдум,
Къуйрукъ учу биз йимик,
Гелин кьатын кьыз йимик!
Турсана, гелин кьатын,
Къапгъа багъып барсана,
Къапны авзун ачсана,
Аякыгъа ун алсана,
Дорбагъа ун тексене!

Къазанда асгъан этигиз,
Бизге де пай этигиз,
Бизге пай этмесегиз,
Уьйден чыгъып гетигиз...
Къапчыгъыбызны толтур,
Уьюнгде эсен олтур!

АШАП БИТГЕН СОНГ ЭТЕГЕН АЛГЪЫШ

Алгъамдулилла ашыгъызгъа,
Хадиргюн тувсун башыгъызгъа,
Тепсигиз токъ болсун,
Сизин суймейгенлер ёкъ болсун!

*Яшны бешикге биринчилей
салагъанда айтагъан алгъыш:*

Бешик баву бек болсун!
Беш уланы, беш кызы,
Агъасы, уланкъардашы болсун!
Насипли, девлетли болсун!

Бирдагъы тюрлюсю:

Бешик бавунг бек болсун!
Беш уланны агъасы болгъур!
Ата-анагъа яравлу болгъур!
Адамлагъа аявлу болгъур!

Сонг булай да къошалар:

Уланлы-кызылы болсун,
Уъюшлю-пайлы болсун!
Уллу болгъур уланым,
Гъаким болгъур уланым,
Татли ашлар ашагъыр,
Узакъ йыллар яшагъыр!

ОЮНЛАР

Кёп яшлар жыйылып, ойнайлар,
бириси айтып кычыра, къалгъанла-
ры барысы да бирге жавап бере:

– Уланларым!
– Гъав, гъав!
– Нече барсыз?
– Онав!
– Онгъа бирев?
– Тогъанакъ.
Тут дегенин?
– Тутаргъа!
Ют дегенин?
– Ютаргъа!
– Тутугъуз (бир яшны атын
айта)!

Шо яш къача, ону артындан бары-
сы да чабалар ва туталар.

* * *

– Мишики, мишики. мишики,
мав,
– Гъав, гъав!

– Бавда хыяр кишимав,
– Гъав, гъав!
– Алмачыгъым алдылар,
– Гъав, гъав!
– Алып, итге бердилер,
– Гъав, гъав!
– Ит дегенин кырылсын!
– Гъав, гъав!
– Къарангы уюнг сырылсын!
– Гъав, гъав!
– Эркеч къазанда къайнар,
– Гъав, гъав!
– Умар тёбеде ойнар.
– Гъав, гъав!
– Къаргъаны къанатлары,
– Гъав, гъав!
– Савусгъанны бутлары...
– Гъав, гъав!
– Бир де къалмай, кырылсын
– Гъав, гъав!
– Бу авулну итлери!
– Гъав, гъав!

Уллу Ватан даву Угитлери

Джумагулов Эльмурза Биймурзаевич

Танковой взвод под командованием ст. лейтенанта Джумагулова переправился через реку и перерезал шоссе Рогачев – Бобруйск.

Султанов Иса Клычевич

Старший лейтенант Султанов, заменив командира рсты, форсировал Одер в районе г. Кебен, захватил и удерживал плацдарм

Исмаилов Абдулхаким Исакович

Герой России. Водрзил знамя над рейхстагом в г. Берлине

Соколёнок

ISSN0206 - 7943

Къарчыгъа

3/2020

май – июнь

Иллюстрированный детский журнал.
Издается один раз в два месяца.

Учредитель:

Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций Республики
Дагестан.

Регистрационный номер

серия ПИ №ТУ05-00413 от 22.04.2019 г. выдан
управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Издается с января 1980 г.

Руководитель – главный редактор

М.М. Ахмедов

Редколлегия:

Ш. Алишева (ред. выпуска)

П. Абдуллаева

А. Абдуллатипов

С. Алиев

С. Мамаева

Т. Зургалова (отв. секретарь)

Художественный редактор З. Даганов

Технический редактор Т. Лузина

Художник номера М. Муталибов

Фото на обложке З. Ахметовой

Формат 60x84 1/8.

Бумага офсетная.

Уч. изд. л. 3,25.

Уч. печ. лист 3,26.

Выход в свет 12.06.2020 г.

Тираж 978 экз.

Заказ № 554.

Типография:

ООО «Издательство «Феникс-пресс».

Адрес типографии:

367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Редакция и издатель: Государственное
бюджетное учреждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских литературных
журналов «Соколёнок»
и «Литературный Дагестан»

Адрес редакции и издателя:

367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Кумыкский язык

Индекс: на год – 63339,
на полугодие – 73904.

Цена свободная.

